

آفرینندگان فرهنگ و تمدن اسلام و بوم ایران / ۸۹

عمیق بخارایی

دکتر علی اکبر لایقی

شرکت سهامی کتابهای جیبی
وابسته به مؤسسه انتشارات امیرکبیر

تهران، ۱۳۹۳

تهران، خیابان جمهوری اسلامی، میدان استقلال،

صندوق پستی ۴۱۹۱-۱۱۳۶۵

شرکت سهامی کتابهای جیبی

وابسته به مؤسسه انتشارات امیرکبیر

www.amirkabir.net

عنوان کتاب: عمیق بخارایی

نویسنده: دکتر علی اکبر ولایتی

ناظر: سجاد محمدی

سرپرستار مجموعه: هومن عباسپور

ویراستار استادی: مهرناز یوجاری صفت

ویراستار زبانی و صورتی: صدیقه صادقی مکی

طراح جلد: محمدرضا نبوی

نوبت چاپ: اول (۱۳۹۳)

حروف متن: کریم ۱۴ روی ۱۸

چاپ: محافی و لیتوگرافی: چاپخانه سپهر، تهران

خیابان ابن سینا (بهارستان)، شماره ۸۸

شمارگان: ۵۰۰

کاغذ: تحریر، پدید ۷۰ گرمی

قیمت: ۵۵۰ ریال

همه حقوق محفوظ، هر که به نسبت برداری از زیراکس و بارنویسی، ذخیره کامپیوتری، اقتباس کلی یا جزئی (به جز اقتباس جزئی در نقد و بررسی و اقتباس در گنجینه در مستند نویسی و مانند آنها) بدون مجوز کتبی از ناشر ممنوع و از طریق مراجع قضایی قابل پیگیری است.

مؤسسه: ولایتی، علی اکبر، ۱۳۳۳

عنوان و نام پندآور: عمیق بخارایی، علی اکبر ولایتی

مسئولیت نشر: بهروز امیرکبیر، کتابهای جیبی، ۱۳۹۳

مشخصات ظاهری: ۲۲۴ صفحه

فروپست: آفریدگان فرهنگ و تمدن اسلام و ایران، ۸۹

شابک: 9786020409764 (ISBN)

وضعیت فهرست نویسی: ضمیمه

وکتبشنه: کتابخانه

یادداشت: نمایه

موضوع: عمیق، شهاب الدین، ۱۳۴۰-۱۳۴۳ (ق)

موضوع: شعر فارسی -- قرن هفتم -- تاریخ و نقد

موضوع: ایرانی -- تاریخ -- قرن هفتم

ردیفی: ۱۳۹۳، ۸، ۵۰۶۷، PIR

ردیفی: دیوبی، ۱۳۳، ۱۵

شماره کتابشناسی ملی: ۳۵۶۵۰۴۷

دربارهٔ مجموعه

به گواه معتبرترین منابع، دانش بشری، مسلمانان و به‌ویژه ایرانیان سهم چشم‌گیر و پریشانی‌زد گسترش دانش بشری داشته‌اند و دیدگاه‌ها و جریان‌ها و سبک‌های تازه‌ای به معرفت بشری افزوده‌اند و، چون سال‌هاست که پژوهش‌های این‌جانب در مورد فرهنگ و تمدن اسلام و ایران بوده است، مجموعه «آفتاب» را با کمک یاران هم‌دل و هم‌فکران و دیدیم که هر عنوان آن به معرفی یکی از مشاهیر و تمدن اسلام و ایران اختصاص یافته است.

امت مسلمان مدت هزار سال مهد علم و تمدن و فرهنگ جهان بود و ایران پرچم‌دار این نهضت بزرگ اسلامی. حکیم بزرگ ما، ابوالقاسم فردوسی، عمر خویش را بر سر عزت

ایران گذاشت و دیگر حکیم سترگ، نظامی گنجوی، فرمود:
«همه عالم تر است و ایران دل».

در دو - سه قرن اخیر، هجوم فرهنگی و نظامی و سیاسی و اقتصادی استعمار موجب رخوت و عقب افتادگی جوامع اسلامی شد، ولی بیداری اسلامی قرن گذشته و معاصر و تلاش اسلامی چند دهه اخیر موجب حرکت مسلمانان شد. در این زمینه «آفتاب» و انتشار مجموعه آفتاب، که در آن به معرفی بزرگان علمی و فرهنگی ایران و جهان اسلام پرداخته ایم، از مجموعه‌ای از موضوعات و زمینه‌های علمی و فرهنگی و اندیشه‌ای تدارک یابد تا مکمل مجموعه «آفتاب» شود. بزرگان و تپور زمینه‌های علمی و فرهنگی مربوط به ایران و جهان اسلام در آن بررسی شود. هر عنوان از کتاب‌های مجموعه «آفتاب معرفت» مربوط به یکی از این موضوعات خواهد بود. در این مجموعه‌های «آفتاب معرفت» و «آفتاب» مکمل یک‌دیگر خواهند بود: در مجموعه «آفتاب معرفت» به سیر تطور موضوعات علمی و زمینه‌های علمی و فرهنگی ایران و اسلام خواهیم پرداخت و در مجموعه «آفتاب» بزرگان این زمینه‌ها و موضوعات را معرفی خواهیم کرد.

برای تحقق چنین حرکتی، از جمله اقدامات اساسی معرفی و بازشناساندن علوم عقلی و نقلی و دقیقه و تجربی و ادبی در تاریخ تمدن اسلام و ایران و بازتعریف ارزش‌های اعتقادی اسلامی و هویت ملی است. در این جهت، مؤسسهٔ انتشارات پیرمیش‌گام شد و جناب حجت‌الاسلام دکتر سیدمهدی خامنه‌ای به این کم‌ترین پیشنهاد تألیف مجموعه «آفتاب» را در یکم اردیبهشت ۱۳۸۰ در مجلهٔ تک‌نگاری در معرفی بزرگان تاریخ علم و فرهنگ اسلام و ایران کرد و اکنون، به یاری خدای «عزّ ذکره»، مجموعه «آفتاب» معرفت» را در معرفی علوم و معارف در ایران و جهان اسلام در دههٔ امیدواریم بررسی سیر تاریخی و «در - زمانی» معارف از معارف بشری در ایران و جهان اسلام در کنار بزرگان هر یک از این معارف مجموعه‌ای شود که ان شاء الله مورد اقبال و دوستان قرار گیرد. هنوز راه درازی در پیش داریم و این را جای نقد صاحب‌نظران پیموده نخواهد شد.

خداوند متعال را سیاست‌گزارم که در این طریق از یاری بزرگان ارزشمند و حیاتی همراهانی چون دکتر محمد رضا شمس‌اردکانی، فرید قاسملو، دکتر محمود مصدق، همون عباسپور، مرتضی فکوری، دکتر ایمان نوروزی، مصطفی ناظم‌نیا،

حسن صمیم نیک‌بی، خانم‌ها رویا خوش‌نیت و مهن‌از مقدسی
بر خوردارم و افراد پرانگیزه‌ای چون آقای علیرضا برازش، رئیس
محترم، و دیگر همکاران ایشان در مؤسسه انتشارات امیرکبیر از
جمله آقایان سجاد محمدی، مهدی ساروخانی، امیرحسین حیدری
۴۵. اخلاص و شوق ما را همراهی می‌کنند.

دکتر علی‌اکبر ولایتی

www.ketab

فهرست

۱۳	مقدمه
۱۹	فصل اول: اوضاع ادبی و فنی شعر عشق بخارایی
۲۴	ادبیات در عهد پادشاهان غزنوی
۲۴	غزنویان
۳۰	سلجوقیان
۴۲	خوارزمشاهان
۴۲	اتابکان (آتابیگان) آذربایجان
۴۲	آل غور
۴۳	اتابکان لرستان
۴۳	آل صاعد
۴۳	خُجندیان
۴۵	فصل دوم: وضعیت شعر و نثر فارسی در قرن‌های پنجم و ششم
۴۵	شعر
۵۰	سبک خراسانی و شعرای خراسان و ماوراءالنهر و هندوستان

۵۴	شعرای دربار غزنویان
۵۴	شعرای دربار سلجوقیان
۵۷	شعرای دربار ملوک غور
۵۷	شعرای دربار خوارزمشاهان
۵۸	شعرای دربار خاقانیان ماوراءالنهر
۵۹	سبک عراقی و شعرای عراق و فارس
۶۳	شعرای آذربایجان
۶۳	سبک آذربایجانی
۶۵	شعرای فارس در قرن های پنجم و ششم هجری
۶۹	فصل سوم زندگی عمیق
۶۹	زادگاه
۷۲	بخارا: زادگاه عمیق
۷۷	بزرگان بخارا
۷۸	شاعران بخارا
۷۹	درباره عمر عمیق
۸۵	لقب عمیق
۹۲	ویژگی های اخلاقی عمیق
۹۲	قناعت و خرسندی
۹۶	تسلیم در برابر قضا و قدر
۱۰۱	مذهب عمیق
۱۰۱	ممدوحان عمیق
۱۰۲	سلاطین
۱۰۹	ابوالحسن شمس الملک
۱۱۵	خضر خان بن ابراهیم

۱۱۹	ابوالمعالی حسن تگین
۱۲۰	رکن الدین محمود بن محمد
۱۲۲	آلپ ارسلان سلجوقی
۱۲۴	ملکشاه بن آلپ ارسلان
۱۲۵	سنجر بن ملکشاه
۱۳۲	اعراب معاصر عمیق
۱۳۳	عبدالشعرا ابو محمد رشیدی سمرقندی
۱۳۶	انوار
۱۳۷	عبدالدین و...
۱۳۸	سور سمرقندی
۱۳۹	تأثیرپذیری...
۱۴۳	تأثیرگذاری در...
۱۴۴	دانش و معلومات عمیق
۱۴۷	زبان و ادبیات عرب
۱۴۸	علوم ادبی
۱۴۹	علوم فلسفه و منطق
۱۵۰	علم نجوم
۱۵۲	بسامه و ازگانی اشعار عمیق
۱۵۳	شعر عمیق
۱۵۴	هجو سرایی عمیق
۱۶۰	ویژگی هجوهای عمیق
۱۶۱	مرثیه سرایی عمیق
۱۶۴	مدیحه سرایی عمیق
۱۶۶	ویژگی مدح های عمیق

۱۷۱	قصیده
۱۷۳	رباعی
۱۷۳	تشبیه در دیوان عمیق
۱۷۷	استعاره در دیوان عمیق
۱۷۹	کنایه در دیوان عمیق
۱۸۱	تلمیح در اشعار عمیق
۱۸۲	مجاز در دیوان عمیق
۱۸۵	نمهای اشعار مصنوع عمیق
۱۸۸	نایع الهام عمیق در ساختن صور خیال
۱۹۸	انسان عمیق
۱۹۸	دیوان عمیق
۲۰۳	پایان کلام با تشبیه ای بسیار عمیق بخارایی
۲۰۵	منابع
۲۰۹	نمایه

مقدمه

قرن‌های پنجم و ششم هجری دوران پرفروغ و طلایی شعر فارسی است. از مهم‌ترین ویژگی‌های برجسته این دوران وجود امرا و حکامی قدرتمند بودند که به خواست عمومی ملت ایران از ادبیات فارسی تقویت شده با زبان عربی در جهت ماندگار کردن فرهنگ ایران اسلامی به طرف اهل بیت پیشتیانی می‌کردند. این امرا در جایگاه‌های عالی قدرت توانستند شاعران و نویسندگان و دانشمندان را پیرامون خود در راه تعالی فرهنگ عصر خویش گام بردارند و دربارها را به راه رونق بخشند، چنان که بازار شعر و شاعری و هنر و نیز علو دقیقه و تجربی در روزگار ایشان بسی رونق گرفت و بر جای ماندن آثار فراوان از این دوران دوره‌های ادبی بعد را

نیز تحت تأثیر قرار داد. قرن‌های پنجم و ششم هجری عصر
پرفروغ و دوران طلایی قصیده‌های مصنوع است و از این رو
برترین و کامل‌ترین قصیده‌های مصنوع را، با همه ویژگی‌های
یک قصیده کامل، می‌توان در دیوان عمیق بخارایی خواند و
برخی از قصاید او را، که در اکثر نسخه‌های خطی دیوانش
آمده است، از موفق‌ترین نمونه‌های شعری او ذکر کرده‌اند.

ابوالمعری ابوالنجیب شهاب‌الدین عمیق بخارایی شاعر
پرا از شیعه و راه‌النهر، در نیمه دوم قرن پنجم و نیمه اول
قرن ششم هجری است. عمیق در بخارا زاده شد و پس از
کسب دانش و مهارت در شعر و ادب از بخارا به سمرقند سفر
کرد و به دربار آل خاقان راه یافت و به گفته خود، از این
غربت و فراق وطن، به شرم و افتخار رسید. چنان که نظامی
عروضی آورده است: «عمیق» دولت آل خاقان حظی تمام
گرفته و تجملی قوی یافته، چون اسب تبارک و کنیزکان
خوب و اسبان راهوار و ساخت‌های زیاده‌نظر و باطوق و صامت
فراوان و در مجلس پادشاه عظیم محترم بود، محض و بی‌غیر
شعرا را خدمت او همی‌بایست کردن [...]».

او در دربار خضر خان، از پادشاهان آل افراسیاب،
امیرالشعرا بود و با آن که عمری طولانی داشت، اشعار چندانی
از او باقی نمانده است. عمیق با ملوک آل خاقان، همچون

شمس‌الملک نصر بن ابراهیم و خضر خان بن ابراهیم و احمد خان بن خضر خان و محمود خان بن شمس‌الملک نصر، همعصر بوده و ایشان را مدح گفته است.

لقب او «شهاب‌الدین» بود و «عمیق» تخلص می‌کرد، اما در دیوان او را «عمیق» یا «عمیقی» خوانده‌اند؛ یکی در مقدمه‌ای که به دیوان عمیق، چاپ تبریز، نگاشته شده که وی را «عمیقی» خوانده‌اند و دیگری در نسخه بهارستان جامی، ترجمه شمعی به ترکی، که او را به «عمیق» «عمیقی رحمة الله» خوانده است. ظاهراً چون این مصراع روشن برای واژه «عمیق» نیافتند تخلص او را عمیقی به معنی ژرف، دانستند، اما فقط به سبب روشن نبودن معنای واژه «عمیق» دیوان قولی را که صاحب مقدمه دیوان چابی عمیق بر آن است بذیرفت؛ زیرا نخست این که همه تذکره‌نویسان و صاحبان کتب بی «لقب شعری» او را «عمیق» نگاشته‌اند و دوم همعصران او نیز نام وی را به همین گونه، یعنی «عمیق»، در اشعار خود آورده‌اند و به هیچ روی نمی‌توان «عمیق» یا «عمیقی» خواند؛ زیرا این قافیه شعر به هم می‌ریزد؛ مثلاً در این دو مصرع از انوری که نمی‌توان به جای عمیق «عمیق» یا «عمیقی» خواند:

سواد نظم مرا گسر شود ز آب گذر
کنند فخر رشیدی و صابر و عمیق

عمیق بخارایی در سرودن قصاید مصنوع و در ابراز عواطف و احساسات غم‌انگیز توانا بود و از نام‌داران روزگار خویش بوده است. چنان که انوری او را استاد سخن، در شعر و شاعری، خوانده است:

هم بر آن گونه که استاد سخن، عمیق، گفت
خاک خون‌آلوده‌ای باد به اصفاهان بر

عمیق سروده‌های عمیق، به مقتضای زمان، گاهی مدح و گاهی ملامت و تهنیت و تهنیت و وصف طبیعت و توصیفات گوناگون است. عمیق در مثنوی حاذق و ماهر بود و مرثیه‌هایی که می‌سرود از تأثیر گذشتن مرثیه‌های آن دوران بود، چنان که آورده‌اند هنگامی که مادر خاتون، دختر سلطان سنجر و همسر محمود بن محمد بن ملک‌شاه، در سال ۵۲۴ ق درگذشت، مرثیه‌هایی که دیگر شعرا، در سوگواری، سرودند مقبول سلطان سنجر واقع نشد و از این رو عمیق، آن را در آن زمان، به دربار فراخواند تا مرثیه خاتون گوید.

عمیق از علوم متداول عصر خود بهره‌مند بوده است، چنان که قصاید او، که مشحون به انواع صنایع ادبی شاعری است، خود دلیل واضحی است بر دانش کامل او از علوم روز آن ادبی. افزون بر این، از اشعار او درمی‌یابیم که، به جز دانش

صنایع ادبی و شعری، وی از دانش فلسفه و نجوم نیز بی بهره نبوده است. عمیق شاعری مداح است. اما، در حین مداحی، استغنائی طبع و علو روح و فکر را زیر پای شهوت و حرص لگدکوب نکرده است. وی در مرثیه شهدای کربلا می سراید:

اهل قبله بر از کافران رسید آن ظلم
کز آتش و تف خورشید روی بسته گیاست
در احوال باحت فرغانه بهشت آیین
چون کبر همه آثار مشهد شهداست
کز آب چشم اسیران و موج خون شهید
نبات هاش تبریز و خاک هاش حناست

مهم ترین جنبه شاعری عمیق است که در تشبیه بسیار مهارت دارد و حدود نیمی از ابیاتش حاوی تشبیه است، چنان که در بررسی سبک شناسانه شاعر می توانیم او را شاعر تشبیه گرا نامید. اهمیت تشبیهات او از آن است که در این امر جانب حس را بیش تر می گیرد و گرچه تشبیهات او از حیث عقلی بودن و یا حسی بودن طرفین تشبیه، یعنی مراد و مشبیه به، گاه مختلف است و اغلب تشبیهات نیز وهمی خیالی اند، او حتی امور وهمی و خیالی را چنان با مهارت به تصویر می کشد که در نگاه اول کم تر می توان متوجه

و همی بودن آن شد. افزون بر این، عمیق در تشبیه سازی دقیق است و جزئیات امور را کاملاً در نظر می گیرد و ذوق سلیم خویش را در ترتیب آن دخالت می دهد. از این رو، در تشبیهات وی، لطافت و قدرت و دقت فکری را می توان دریافت. الفاظ غم، جزیل و منسجم و منقح و فکر او روشن و کلامش خالی از تعقید و ابهام است. در توصیفات، بیش تر متکی بر حس است و با امر در مدایح او نیز کاملاً آشکار است.

ما عمیق بخارایی، که مشتمل بر قصاید و رباعیات اوست، در سال ۱۳۰۰ در تهران چاپ شد، اما این چاپ نخستین بار در سال ۱۳۰۰ در تهران چاپ شد، اما این چاپ بسیار درهم و مغشوش است زیرا اشعار بسیاری از دیگر شاعران نیز در این دیوان رفته می شود، چنان که ناشر، در مقدمه این دیوان، به صراحت آورده است: «این اشعار را از روی نسخه خطی آقای نخجوانی عیناً نقل کرده کردیم، اگر سقطی داشته و یا بعضی از آنها از شاعر دیگر است، ارباب معارف خرده نگیرند».

برخی تذکره نویسان یک مثنوی، به نام یوسف و زلیخا، به عمیق نسبت داده اند که به دو بحر خوانده می شود، اما امروزه، جز یک بیت، اثری از آن مثنوی به جا نمانده است.